

de cinc mandíbules i vuit maxil·lars de nens, adults i vells, i nombroses restes d'ossos del cos. Especial interès tenen per a nosaltres les quatre dents de l'Abric Agut (Capellades, Barcelona), típicament neandertalianes.

Els Pre-neandertalianes visqueren al mateix temps que els Pitecànthrops d'Àfrica i Àsia, i podrien ésser una branca evolutiva diferent. Un grup d'ells sembla sense sortida, però un altre podria haver evolucionat fins als neandertalianes.

Durant els primers estadis de l'última glaciació hi ha uns neandertalianes excessivament especialitzats, amb característiques molt acusades, que difícilment poden abocar a l'home modern (*Homo sapiens sapiens*) del Paleolític Superior.

L'origen d'aquest és encara una incògnita, i tant podria haver arribat a Europa Occidental des del Pròxim Orient, com ésser l'evolució de l'home que al Paleolític Mitjà fabricà al Musterià de tradició Acheliana, home que encara ens és desconegut.

Del densíssim llibre que ara comentem ens interessa principalment l'estudi de la mandíbula de Banyoles (pàgs. 105-229, amb 55 figs.), tan complet que difícilment podrà ésser superat.

Una mica alleugerat de dades, el treball sobre la mandíbula de Banyoles fou ja publicat en castellà, traduït pel Dr. Campillo Valero, de la Universitat Autònoma de Barcelona (Lumley, Marie-Antoinette de: «La mandíbula de Bañolas», **Ampurias**, Barcelona, t. 33-34, 1971-1972, pàgs. 1-91 amb 47 figs.).

La mandíbula de Banyoles és un fòssil capital per a l'estudi de l'home arcaic del Mediterrani Occidental, i d'aquí la importància que se li dona en aquesta obra. Sembla correspondre a un individu del sexe femení, de cap a 50 anys d'edat. Presenta un desgast profund però equilibrat, i per les seves característiques morfològiques l'autora la col·loca entre les restes pre-neandertalianes, quan solia ésser considerada neandertaliana. La seva edat probable seria ara d'uns 100.000 anys, i tant ella com la terrassa lacustre prop del cementiri de Mata on va ésser descoberta per Pere Alsius al 1887 serien de l'interglaciari RISS-WÜRM.

En l'obra de M. A. de Lumley hi manca encara naturalment l'estudi de troballes recents, particularment les que han sortit a les excavacions de Henry de Lumley i de la mateixa autora, com la petjada de Terra Amata (Niça) o els nombrosos fòssils, entre els quals un crani complet, de la Caune de l'Aragó (Talteuill, Rosselló). Aquests últims són ara els més antics i complets de l'àrea.

N Soler

CIRICI, Alexandre: **Dues esglésies romàniques. Queralbs, Fustanyà**. Barcelona, Arts Gràfiques Leopoldo Martínez, 1975.

Les terres pirinenques del Ripollès que formen l'alta vall del Freser conserven, curiosament agençats, dos monuments romànics de notable valor arqueològic i interès artístic, bastits enmig d'un paisatge encimbellat i difícil per a un assentament humà nombrós, però habitat des de les remotes èpoques del Paleolític.

L'església de Sant Sadurn de Fustanyà, citada inicialment en documents de l'any 839, és una construcció de nau única, coberta amb volta de canó apuntat. Fou edificada al segle XII amb una gran perfecció material i posseeix una porta ben remarcable sobretot pels elements de ferro que duu incrustats.

Més coneguda que la de Fustanyà, i per tant més visitada i divulgada a través de fotografies i il·lustracions, és la de Sant Jaume de Queralbs, consagrada inicialment el 978 i famosa pel nàrtex o pòrtic paral·lel a l'edifici, que ofereix uns capitells esculpits de forma magistrals per «algú que hi hauria anat des de Cuixà». L'obra actual pertany als segles XI-XII, bé que vicissituds diverses motivaren ampliacions o reconstruccions posteriors que no han pogut desvirtuar la ponderació i la bellesa del temple.

A. Cirici, bon coneixedor de l'art català, ens ofereix un text descriptiu que compleix la funció divulgadora amb què ha estat pensat. Com a final insereix la transcripció i la traducció de l'acta de consagració de la primitiva església de Queralbs. S'ha de remarcar encara que les fotografies de Ton Abel esdevenen un complement agradable per seguir amb atenció i fruïció la lectura d'aquest treball útil. Els aimants del romànic poden estar, doncs, contents.

J. C. R.

CASANOVAS I CANUT, Sebastià: **Memòries d'un pagès del segle XVIII**, Curial Edicions Catalanes, Barcelona, 1978. Edició a cura de Jordi Geli i Maria Àngels Anglada.

L'interès del llibre, que tot seguit passem a comentar, cal centrar-lo —tal com s'esmenta en l'acurat pròleg que precedeix la publicació del manuscrit— en l'escassetesa de testimonis del segle XVIII escrits en català.

Les memòries d'un pagès del segle XVIII són, ni més ni menys, que les vivències setcentistes d'un home de les nostres comarques —Sebastià Casanovas, de Palau-Saverdera (Alt Empordà)—, qui les escrigué com a guia i justificació per als seus hereus explicant-los els daltabaixos que la hisenda familiar sofrí durant bona part del segle XVIII.